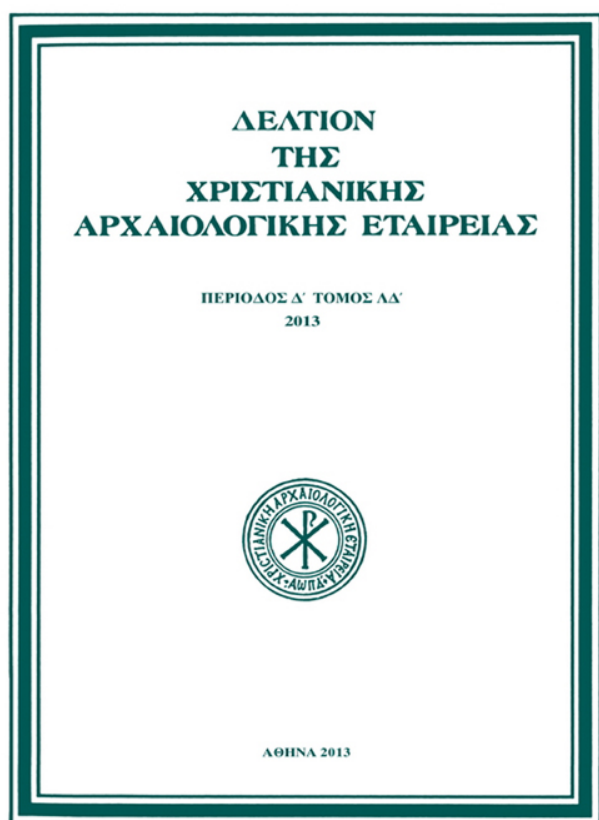

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Αϊ-Μιχαήλη στο Βουνό στην Άνω Κορακιάνα Κέρκυρας

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1710](https://doi.org/10.12681/dchae.1710)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (2013). Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Αϊ-Μιχαήλη στο Βουνό στην Άνω Κορακιάνα Κέρκυρας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 91–106. <https://doi.org/10.12681/dchae.1710>

ΟΙ BYZANTINEΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΪ-ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΚΟΡΑΚΙΑΝΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μονόχωρου ξυλόστεγου ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ στὴν Ἄνω Κορακιὰνα Κερκύρας ἀνάγεται στὸν 11ο αἰῶνα καὶ διασώζει τοιχογραφίες ποὺ παρουσιάζουν πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν διάκοσμο τοῦ χρονολογημένου στὸ 1074/5 ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος, π.χ. στὴν Θεοφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος καὶ στὴν χρῆση τῆς ἰσοψηφίας τῆς λέξεως ἀμὴν στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

The east part of the single-aisled timber-roofed church of St. Michael in Ano Korakiana, Corfu, dates to the 11th century and preserves wall paintings that display many similarities with the decoration of the chapel of St. Mercurios, dated to 1074/5, in the neighboring village of Agios Markos, e.g. in the Theophany of the east gable, in the representation of the eponymous saint in the semi-dome of the apse and in the use of the numerical value of the word amen in the dedicatory inscription.

Ο ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ στὴν βόρεια παρυφῇ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἄνω Κορακιάνας στὴν Κέρκυρα εἶναι μίᾳ ξυλόστεγῃ μονόχωρῃ αἵθουσα κτισμένη μὲ ἀργολιθοδομή, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 12,20×3,98 μ. χωρὶς τὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ποὺ ἐξέχει στὴν ἀνατολικὴ πλευρᾶ. Τὸ σημερινὸ κτήριο ἔχει ἐνσωματώσει στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, καὶ μέχρις ἀποστάσεως 6,12 μ. ἀπὸ τὴν βορειοανατολικὴ γωνία, ἀρχαιότερο ναό, ποὺ εἶχε μικρότερο ὕψος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἐγγράφονται ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας δύο κόγχες. Στὴν νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ Ἱεροῦ προεξέχει ὁ φυσικὸς βράχος. Τὸ δάπεδο, στρωμένο μὲ ὀρθογώνιες πλάκες ἀπὸ πωρόλιθο, ἔχει καλυφθεῖ σὲ ὀρισμένα σημεῖα μὲ τσιμέντο. Τὸ ὀρθογώνιο παράθυρο τῆς ἀψίδας, τειχισμένο σήμερα, προήλθε ἀπὸ τὴν διεύρυνση τοῦ ἀρχικοῦ παραθύρου, κατὰ τὴν ὁποία καταστράφηκε μέρος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἱεροῦ. Μεταγενέστερο εἶναι καὶ τὸ ὀρθογώνιο παράθυρο στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ εἴσοδος στὸ μνημεῖο γίνεται ἀπὸ δύο θύρες, ποὺ ἀνοίγονται στὴν δυτικὴ καὶ τὴν νότια πλευρᾶ.

Μεγάλο μέρος τῆς στέγης κατέρρευσε περὶ τὸ 1970, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάσουν ἀπόκλιση οἱ πλάγιοι τοῖχοι. Ἡ τοιχοποιία στερεώθηκε, ἀντηρίδες κατασκευάσθηκαν στὴν βορειοανατολικὴ καὶ τὴν νοτιοανατολικὴ γωνία καὶ ἡ ξύλινη κεραμοσκεπὴς στέγη ἀνακατασκευάσθηκε τὸ 1976 ἀπὸ τὴν ἀρμοδία 8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ κ. Στέλιου Βλάχου. Τὸ 1987 στερεώθηκαν μεγάλες ρωγμές, μερικὲς διαμπερεῖς, σύμφωνα μὲ μελέτη στερεώσεως τοῦ κτηρίου ποὺ συνέταξε ὁ πολιτικὸς μηχανικὸς κ. Σπύρος Βερβιτσιώτης. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τοποθέτησε τὸ 1984 ξύλινα παράθυρα μὲ μεταλλικὸ πλέγμα καὶ συντήρησε τὶς θύρες καὶ τὴν στέγη.

Τέμπλο ἀπὸ γυψόλιθο, ἐτοιμόρροπο ἀπὸ χρόνια, ἀνάγεται στὶς ἐπεμβάσεις τῆς ὀψιμῆς Ἐνετοκρατίας. Τὴν θέση τῶν φορητῶν εἰκόνων καταλαμβάνουν τοιχογραφίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πολλὲς ἐφθαρμένες σήμερα, διατεταγμένες σὲ τέσσερις ζῶνες: θωράκια, δεσποτικὲς εἰκόνες, δωδεκάορτο, ἔνθρονοι ἀπόστολοι. Ὁ διάκοσμος τοῦ τέμπλου δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει. Θέμα τῆς

Λέξεις κλειδιά

11ος αἰώνας, Κέρκυρα, Θεοφάνεια, εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Keywords

11th century, Corfu, Theophany, iconographic program of Sanctuary.

μικρῆς αὐτῆς μελέτης, ἀφιερωμένης στὴν μνήμη τοῦ Τίτου Παπαμαστοράκη – ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του διετέλεσε εἰδικὸς μεταπτυχιακὸς ὑπότροφος τῆς ἔδρας μου στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης –, εἶναι ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ποὺ σώζεται ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ κακὴ κατάσταση στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, σὲ μεγάλο μέρος τῆς βορείας καὶ σὲ μικρὸ μέρος τῆς νοτίας, καὶ ἀποκαλύφθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1984 καὶ 1997 κατὰ τὴν διάρκεια ἐργασιῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος. Τὶς τοιχογραφίες συντήρησε ὁ ἀείμνηστος ζωγράφος-συντηρητὴς Πέτρος Καράγιαννης (1931-2001) μὲ δαπάνη τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου, στὸ ὁποῖο ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου. Πολύτιμη ὑπῆρξε κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἡ βοήθεια τοῦ φύλακος Ἀρχαιοτήτων Κώστα Χονδρογιάννη.

Ἀναφορὲς στὸ μνημεῖο, ποὺ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ ἐκκλησιῆς μνημονευόμενες τὸ 1753¹ καὶ τὸ 1820², ἔχουν γίνεи στὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον καί, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀποκαλύψεως τῶν τοιχογραφιῶν του, στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*³. Ὁ γράφων τὸ παρουσίασε συνοπτικὰ σὲ δύο ἐπιστημονικὰ συμπόσια⁴, τὰ τελευταῖα δὲ χρόνια ἀπαντοῦν σύντομες μεντεῖς του⁵.

Τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα καταλαμβάνει μία παράσταση Θεοφανείας, τῆς ὁποίας σώζεται μόνον τὸ κατώτερο τμήμα. Στὸ κέντρο, μέσα σὲ μετάλλιο, ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ σὲ προτομή, μὲ καστανέρυθρο χιτῶνα καὶ γαλάζιο ἱμάτιο, κρατεῖ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο, ὅπου διαβάζεται τὸ ἐδάφιο 8,12 τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου (Εἰκ. 3):

ΕΓΩ ΕΙ	ΤΗCΙ ΕΝ
ΜΙ ΤΟ ΦΩC	ΤΗ CΚΟ
ΤΟΥ ΚΟC	ΤΕΙΑ ΑΛ
ΜΟΥ Ο ΑΚΟ	Λ ΕΞΕΙ
ΛΟΥΘΩ(ν)	ΤΟ ΦΩC
ΕΜΟΙ ΟΥ	ΤΗC ΖΩ
[ΜΗ] ΠΕΡΗ<ΠΑ>	ΗC

Τὰ γράμματα εἶναι καστανὰ καὶ ἀνάμεσα στοὺς στίχους μεσολαβοῦν ρόδινες γραμμές.

Τὸ μετάλλιο περικλείεται ἀπὸ ἐπαλλήλους κύκλους. Ὁ ἐσωτερικὸς εἶναι λευκὸς ὀδοντωτὸς καὶ ἀκολουθεῖ ἓνας κυανόμαυρος, δεύτερος λευκὸς ὀδοντωτὸς, ἓνας κεραμόχρους καὶ ἓνας πλατὺς κύκλος χρώματος ὄχρας, διακοσμημένος μὲ μονόχρωμο ἐλισσόμενο βλαστό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται ἡμιανθέμια.

Ἀπὸ τὰ τέσσερα εὐαγγελικὰ σύμβολα ποὺ περιέβαλλαν τὸν Χριστό, διατηροῦνται ἀκέραια μόνον τὰ δύο. Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ, χαμηλά, εἶναι ζωγραφισμένος καστανέρυθρος πτερωτὸς λέων (Εἰκ. 2), δεξιὰ μόσχος μὲ κόκκινο σῶμα καὶ καστανὰ φτερά (Εἰκ. 1). Κρατοῦν κλειστὸ μαργαριτοκόσμητο βιβλίον. Πάνω ἀπὸ τὸν μόσχο διακρίνεται τὸ βιβλίον τοῦ ζωδίου ποὺ ἦταν ζωγραφισμένο ἐκεῖ.

Στὴν παρυφὴ τοῦ μετάλλιου τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ πλαίσιο τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας εἶναι ζωγραφισμένοι δύο διπλοὶ κύκλοι χρώματος ὄχρας, μὲ κυανόμαυρη μαργαριτοκόσμητη παρυφή. Στὸ κέντρο τοῦ δεξιοῦ κύκλου, ποὺ διατηρεῖται καλύπτεται, ἓνας μικρότερος κύκλος, ἀπὸ ὅπου προβάλλουν σταυροὶ καὶ ἀκτίνες, περικλείει ρόδακα (Εἰκ. 1). Κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ ζώδια φύονται στὸ πράσινο ἔδαφος ἄνθη.

¹ Ὅπως πρόκειται γιὰ τὸν «Ταξιάρχη τὸν ἀπάνω, γιοὺς τῆς κληρονομίας τοῦ ποτὲ πρωτοπαπᾶ Σταματίου Μεταλινού». Βλ. Δ. Καπαδόχου, *Ναοὶ καὶ μοναστήρια Κερκύρας-Παξῶν καὶ Ὁθωνῶν στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα σύμφωνα μὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κερκύρας*, Ἀθήνα 1994, 209.

² Σπ. Καρύδη, *Ἐκκλησιαστικὴ γεωγραφία τῆς Κέρκυρας τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ κατάλογος κλήρου καὶ ναῶν τοῦ ἔτους 1820*, Κέρκυρα 2004, ἀριθ. 293, 294.

³ ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, 372, πίν. 277α. ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, 233 234, πίν. 185α β. ΠΑΕ 1984, τχ. Α', 107 108, πίν. 94 96. ΠΑΕ 1985, 216, πίν. 108. ΠΑΕ 1986, 233, πίν. 97 98. ΠΑΕ 1987, 267 268, πίν. 188 190. ΠΑΕ 1993, 151 153, πίν. 85 86. ΠΑΕ 1996, 273 275, πίν. 123 (Π. Α. Βοκοτόπουλος). Βλ. καὶ σύντομη μεντεῖα στὸ ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, 317 (Π. Καλλιγᾶς), μὲ χρονολόγηση στὸν 12ο

13ο αἰῶνα.

⁴ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα», *ΚερκΧρον* XV (1970), 155, 172, 174. P. L. Vocotopoulos, «Before Venice: Monumental Art in Corfu in the Eleventh and Twelfth Century», ἐν C. Maltezou G. Ortalli (ἐπιμ.), *Venezia e le Isole Ionie*, Βενετία 2005, 8 9, εἰκ. 12.

⁵ P. Soustal J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, TIB 3, Βιέννη 1981, 261 (τοποθετεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ Σωκραίου). D. Triantaphyllopoulos, λ. Kerkyra und die Ionischen Inseln, *RbK* IV, στ. 34, 51, 58. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, 62 (Π. Α. Βοκοτόπουλος). Ἀπ. Μαντᾶ, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδας (843-1204)*, Ἀθήνα 2001 (ἐφ' ἑξῆς Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*), 253 254, 274, εἰκ. 30 31.

Εἰκ. 1. Ἀνω Κορακιὰνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλ. Θεοφάνεια ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ μύσχος.

Στὰ ἄκρα τοῦ ἀετώματος εἰκονίζονται δύο χερουβεὶμ με ἀπλωμένα χέρια, με μορφή ἀγγέλου ἀπὸ τὸ στήθος καὶ πάνω καὶ με διαστανρούμενα φτερὰ ἀντὶ ποδιῶν. Καλύτερα διατηρεῖται τὸ ἀριστερό (Εἰκ. 2). Ἔχει στρογγυλὸ πρόσωπο, χαμηλὸ μέτωπο καὶ πλάγιο βλέμμα. Δὲν σώζεται τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ χερουβεὶμ, τὸ ὁποῖο

ἔχει ὠοειδὲς πρόσωπο καὶ κοιτᾷ καὶ αὐτὸ πρὸς τὸ κέντρο⁶. Φοροῦν καὶ τὰ δύο λευκὰ χιτῶνα καὶ μανδύα ποῦ

⁶ ΠΑΕ 1993, 152 153, πίν. 86.

Εἰκ. 2. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλ. Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος.

σχηματίζει ἀποπτύγματα στοὺς ὤμους, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα κρέμονται ἀπὸ τὰ χεῖρια. Χαμηλότερα σώζεται ἀποσπασματικὰ μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως.

Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ποὺ εἰκονίζεται μέχρι τὴν μέση, μὲ τὰ φτερὰ ἀνοιγμένα, κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ τὸ ραβδὶ τοῦ κήρυκα καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ λευκὴ σφαῖρα, ὅπου εἶναι σχεδιασμένος σταυρὸς μὲ διπλὴ βαθμιδωτὴ βάση (Εἰκ. 4). Φορεῖ καστανὸ μανδύα καὶ λῶρο χρώματος ὠχρας, ποὺ κοσμοῦνται μὲ μαργαριτοκόσμητους ὁμόκεντρους κύκλους. Τμῆμα τοῦ ἐνδύματός του διαστάσεων 8,5×7 ἐκ. βρέθηκε μεταξὺ τῶν ἀδρανῶν ὑλικῶν, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε πληρωθεῖ ἡ κόγχη τοῦ διακονικοῦ⁷. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ προσώπου καὶ μικρὸ τμῆμα τοῦ στήθους ἔχουν καταστραφεῖ. Κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ φτερὸ εἶναι ζωγραφισμένος ἓνας σχηματοποιημένος θάμνος.

Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας εἰκονίζονται τέσσερις μετωπικοὶ ἱεράρχες, ποὺ κρατοῦν κλειστὰ εὐαγγέλια (Εἰκ. 4). Ἡ ταινία ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὸν ἀρχάγγελο τοῦ τεταρτοσφαιρίου δὲν εἶναι ὀριζόντια ἀλλὰ ὑψώνεται πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ συνέπεια οἱ δύο ἱεράρχες στὰ δεξιὰ τοῦ παραθύρου νὰ εἶναι ζωγραφισμένοι ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ζεῦγος. Τμῆμα τῶν δύο μεσαίων ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν διεύρυνση τοῦ παραθύρου. Ἐλάχιστα λείψανα τῶν ἐπιγραφῶν τοὺς σώζονται, μποροῦν ὅμως νὰ ταυτισθοῦν ἀπὸ τὰ φυσιογνωμικὰ τοὺς χαρακτηριστικά. Εἶναι, ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁸, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Βασίλειος⁹ καί, πιθανώτατα, ὁ ἅγιος Νικόλαος, δεξιὰ τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ ὀνόματός του. Ὁ Χρυσόστομος ἔχει βαθυλωμένα μάγουλα καὶ πολὺ κοντὸ διχαλωτὸ γένι (Εἰκ. 5), ὁ Γρηγό-

⁷ Βλ. ΠΑΕ 1993, 151, πίν. 85α.

⁸ Ἐπιγραφὴ Ο ΑΓΙΟΣ [Ι]Ω(άννης) Ο ΧΡ[ΥΣΟΣΤΟΜΟΣ].

⁹ Ἐπιγραφὴ Ο ΑΓΙΟΣ [ΒΑΣΙΛΕ]ΙΟΣ.

ριος πλατιά λευκή γενειάδα. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἀναφаланτίες· τρεῖς βόστρυχοι κατεβαίνουν στὸ μέσο τοῦ μετώπου καὶ ἄλλοι ἐξέχουν στοὺς κροτάφους. Ὁ μεσόκοπος Βασίλειος εἶναι ὀξυγένης, μὲ χαμηλὸ μέτωπο καὶ σγοῦρδο, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἱεράρχης εἶναι στρογγυλογένης καὶ ἀναφаланτίας. Ὁ Βασίλειος κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιο μὲ τὰ δύο χέρια, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τὸ βαστοῦν μὲ τὸ ἀριστερὸ καὶ εὐλογοῦν. Ἀπὸ τὴν ζώνη τους κρέμεται ἐγχείριον διακοσμημένο μὲ μικροὺς σταυροὺς καί, χαμηλά, μὲ πλέγμα ρόμβων στὸν Χρυσόστομο καὶ μὲ ἐλικόφυλλο καὶ σειρὰ κύκλων ἀφημένων σὲ καστανὸ βάθος στοὺς ἄλλους τρεῖς ἱεράρχες. Τὰ ὁμοφόρια τῶν ἁγίων Γρηγορίου καὶ Νικολάου ἔχουν διπλὴ καστανέρυθη ταινία στὴν παρυφή. Στοὺς δύο ἀκραίους ἱεράρχες τὸ ὁμοφόριο, ποὺ κοσμεῖται μὲ μεγάλους σταυροὺς, σχηματίζει ἓνα ἀντίστροφο λάμβδα στὸ στέрно καὶ πέφτει κάτω κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ σώματος. Στὸν Γρηγόριο καὶ τὸν Βασίλειο, ἀντιθέτως, ποὺ εἰκονίζονται στὸ κέντρο, οἱ σταυροὶ εἶναι ρομβόσχημοι καὶ τὸ ὁμοφόριο τυλίγει τὸν λαϊμό, κατεβαίνει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο, σχηματίζει ἀπόπτυγμα στὸ καλυμμένο ἀριστερὸ χέρι ποὺ κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιο – στοὺς ἀκραίους ἡ παλάμη εἶναι ἀκάλυπτη – καὶ ἡ ἄκρη του κρέμεται διαγωνίως. Στὸν Γρηγόριο ἡ ἄκρη του κοσμεῖται μὲ καστανέρυθρες φολλίδες καὶ τρεῖς ὀριζόντιες ραβδώσεις.

Κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο ὑπάρχει μακρόστενο ὀρθογώνιο γραπτὸ διάχωρο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ καστανέρυθρο πλαίσιο πλάτους 4,5-5 ἐκ., ἐνδεικτικὸ τοῦ ἀρχικοῦ πλάτους τοῦ παραθύρου. Τὸ ἀνώτερο τμήμα του καταλαμβάνει ἐπιγραφὴ, γραμμὴν μὲ λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα ὕψους 1,5-2 ἐκ. καὶ πλάτους 0,3-1,8 ἐκ. πάνω στὸν βαθυκύανο κάμπο. Ἡ ἀρχὴ της ἔχει καταστραφεῖ. Ἡ ἐπιγραφὴ, σωζομένου ὕψους 35 ἐκ. καὶ πλάτους 18,2 ἐκ., μπορεῖ νὰ διαβασθεῖ ὡς ἑξῆς (Εἰκ. 6):

Α
ΤΟΥ ΜΕΤΑ ΠΟ[Θ]Ο[Υ]
ΠΟΛΛΟΥ ΑΝΙΣ[ΤΟ]
ΡΙ[Σ]ΑΝΤΟΣ ΤΑΣ Π[Α]Ν
[ΣΕΠΤ]ΑC ΕΙΚΟΝ[ΑC]
ΤΑ[ΥΤ]ΑC Θ

Ἀκολουθεῖ ἓνας ἡμιεξίτηλος στίχος, ὅπου διακρίνονται τὰ γράμματα Ο καὶ Β, καὶ ἐνδεχομένως καὶ ἄλλοι στίχοι, σβησμένοι σήμερα. Χαμηλότερα τὸ πλαίσιο περικλείει διακοσμητικὸ θέμα ποὺ σχηματίζεται μὲ τὴν ἐναλλαγὴ δύο ἢ τριῶν κόκκινων καὶ δύο κυανόμαυρων ὀριζοντίων κυματιστῶν γραμμῶν πάνω σὲ κάμπο ὄχρας.

Ἡ ἐπιγραφὴ παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὸ εὐαγγελικὸ χωρίο στὸ βιβλίον ποὺ κρατεῖ ὁ Χριστός. Τὰ

Εἰκ. 3. Ἀνω Κορακιὰνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλ. Ἀνατολικὸ ἀέτωμα. Τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ.

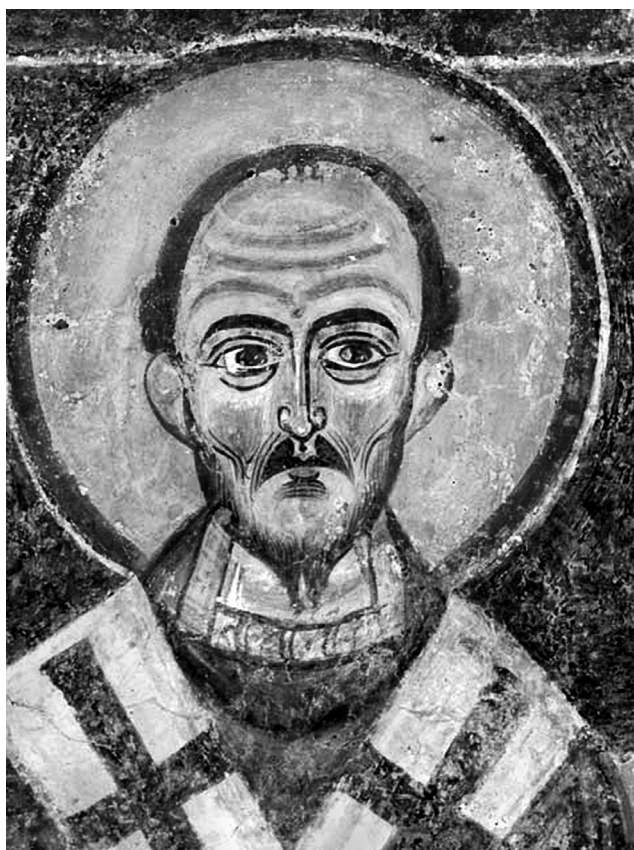
γράμματα Α καὶ Δ εἶναι ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημα. Τὸ ἀριστερὸ σκέλος εἶναι λοξὸ καὶ ἀπολήγει σὲ ἀκρέμονα ποὺ κάμπτεται πρὸς τὰ μέσα, τὸ δεξιὸ κάθετο μὲ πάχυνση στὸ ἄκρο, ἡ ὀριζόντια κεραία τοῦ Α εἶναι συνήθως λοξή. Τὸ Ε καὶ τὸ C ἔχουν ὠοειδὲς ἐπιμηκυμένο σχῆμα, ἡ ὀριζόντια κεραία τοῦ Ε ἐξέχει ἔντονα. Τὸ Φ σχηματίζεται μὲ ρόμβο. Τὰ ἄκρα πολλῶν γραμμῶν (Ε, Ι, Π, C, Τ) ἐμφανίζουν πάχυνση στὰ ἄκρα. Τὰ ἄκρα τοῦ Υ σχηματίζουν ἀκρέμονες ποὺ κάμπτονται ἰσχυρῶς. Τὸ Ζ καὶ Ξ ἀπολήγουν σὲ ὀριζόντια κυματιστὴ γραμμὴ. Συνενώσεις σχηματίζουν τὸ Η μὲ τὸ C καὶ τὸ Α μὲ τὸ Κ στὸ εὐαγγελικὸ χωρίον, καὶ τὰ ΜΕ, ΑΠ, ΑC καὶ ΑΝ στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἀψίδας.

Ἡ ἐπιγραφὴ καὶ τὸ εὐαγγελικὸ χωρίον πρέπει νὰ γράφηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Παρουσιάζουν συγγένεια μὲ τὶς χρονολογημένες στὸ 1074/5 ἐπιγραφές τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος, π.χ. στὸ μακρόστενο Ο, τὸ ρομβόσχημο Φ καὶ στὴν λοξὴ διαμόρφωση τῆς ἀριστερῆς καὶ μεσαίας κεραίας τοῦ Α, ἀλλὰ ὁ γραφεὺς εἶναι διάφορος¹⁰.

¹⁰ P. L. Vocotopoulos, «Fresques du XIe siècle à Corfou», *CahArch* XXI (1971) (ἐφ' ἑξῆς: Vocotopoulos, «Fresques»), 152-154, εἰκ. 2-3.

Εικ. 4. Άνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναός Ἁϊ-Μιχαήλη. Οἱ τοιχογραφίες τῆς ἀψίδος.

Εἰκ. 5. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλη. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.

Εἰκ. 6. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλη. Ἡ ἐπιγραφή τῆς ἀψίδος.

Οἱ μικρὲς κόγχες ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ἀνοίγονται σὲ διαφορετικὸ ὕψος. Ἡ βόρεια ἔχει ὕψος 89, πλάτος 50 καὶ βάθος 28 ἐκ., ἐνῶ ἡ νότια, ποὺ βρίσκεται λίγο ψηλότερα, διαστάσεων 90×42, εἰσέχει κατὰ 25 ἐκ. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως εἰκονίζεται σὲ προτομή μυστακοφόρος ἅγιος μὲ κοντὸ γένι, ποὺ φορεῖ κατάκοσμο μανδύα καὶ κρατεῖ νάρθηκα στὸ ἀριστερὸ χέρι (Εἰκ. 7). Τὸ κάτω τμήμα τῆς μορφῆς καὶ ὁ κάμπος μὲ τὸ ἀγιωνύμιο ἔχουν καταστραφεῖ, μποροῦμε ὅμως νὰ εἰκάσωμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἅγιο Κοσμᾶ, μὴ πού δίπλα εἰκονίζεται, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, ὁ ἅγιος Δαμιανός.

Μεταξὺ τῆς βορείας καὶ τῆς κεντρικῆς κόγχης παριστάνεται μυστακοφόρος ἅγιος ντυμένος χιτῶνα, μανδύα ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν δεξιὸ ὦμο, καὶ εἶδος ἀναλάβου (Εἰκ. 7). Κρατεῖ μὲ τὰ δύο χεῖρα ὀρθογώνιο νάρθηκα διακοσμημένο μὲ βλαστό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται ἡμιανθέμια, καὶ μὲ μαργαριτάρια. Ἐπιγραφή: Ο[ΑΓΙΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΣ].

Δεξιὰ τῆς ἀψίδας σώζεται τὸ κάτω τμήμα ἀγίου – πιθανώτατα διακόνου – ποὺ φορεῖ στιχάριο (Εἰκ. 8).

Στὴν νότια κόγχη εἰκονίζεται μέχρι τὴν μέση ἅγιος μὲ κοντὸ καστανὸ γένι, ντυμένος καστανέρυθρο μανδύα, μὲ ταινία τοῦ ἰδίου χρώματος ποὺ δένεται μὲ κόμπο γύρω στὸν λαϊμό (Εἰκ. 8). Ὑψώνει τὴν δεξιὰ μπροστὰ στὸ στήθος σὲ χειρονομία ὁμιλίας καὶ κρατεῖ στὴν ἀριστερὰ κλειστὸ εἰλητάριο. Τὸ κεφάλι εἶναι κατεστραμμένο, ἀλλὰ διακρίνονται λείψανα ἐπιγραφῆς, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ὁ [ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ]. Κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη σώζονται λείψανα κροσσωτῆς ποδέας, διακοσμημένης μὲ καστανούς σταυρούς πάνω σὲ κάθετες κυματιστὲς ταινίες ἐναλλάξ κόκκινες, λευκὲς καὶ χρώματος ὠχρας. Στὴν παρυφὴ ἡμιανθέμια εἶναι ἀφημένα πάνω στὸν κυανόμαυρο κάμπο. Χαμηλότερα, πλέγμα ρόμβων περικλείει κύκλους. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου σώζονται ὁ θώρακας, τμήμα τοῦ μανδύα καὶ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χεῖρ στή-

Εἰκ. 7. Ἄνω Κορακιὰνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλη. Οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

θαίου στρατιωτικοῦ ἁγίου (Εἰκ. 8). Σύμφωνα με τὴν ἡμεξίτηλη ἐπιγραφή εἶναι ὁ ἅγιος ΘΕ[Ο]ΔΩΡΟ[Σ]. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ παριστάνονται ὁλόσωμοι κατὰ μέτωπον οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη. Φο-

ροῦν κατάκοσμα αὐλικά ἐνδύματα καὶ κρατοῦν μεταξὺ τους μεγάλο σταυρό (Εἰκ. 9). Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος βαστᾷ σκήπτρο. Ὁ λῶρος του κοσμεῖται με ἀνθεμωτὸ βλαστό. Τὸ ἐνδυμα τῆς ἁγίας ἔχει πολὺ πλατιᾶς χειρίδες.

Καὶ οἱ δύο μορφές εἶναι σφυροκοπημένες γιὰ τὴν πρόσφυση νεωτέρου στρώματος ζωγραφικῆς, ποὺ δὲν σώζεται. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου ἔχει πολλὲς φθορές τῆς ἀγίας Ἑλένης εἶναι τελειῶς κατεστραμμένο. Δεξιότερα εἶναι ζωγραφισμένη κροσσωτὴ ποδέα πλάτους 45 ἐκ., διακοσμημένη μὲ μικροὺς καστανοὺς σταυρούς. Ἀκόμη δεξιότερα, δίπλα στὸ τέμπλο, σώζεται τὸ κάτω ἄκρο ἀδιάγνωστης μορφῆς. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα.

Τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ καταλαμβάνουν τέσσερις ψηλὸλιγνες μετωπικὲς μορφές (Εἰκ. 10). Δίπλα στὴν βορειοανατολικὴ γωνία στέκεται ἅγιος μὲ μυτερὸ λευκὸ γένι, ντυμένος μὴλωτὴ – πιθανώτατα ὁ προφήτης Ἡλίας. Ἐν συνεχείᾳ εἰκονίζονται τρεῖς γυναῖκες, τῶν ὁποίων σώζονται τὰ κεφάλια καὶ οἱ ὅμοι. Διατηροῦνται, ἐπίσης, τὰ κάτω ἄκρα τῶν δύο πρώτων μορφῶν ἀριστερά. Ἡ μεσαία ἀγία κρατεῖ μαργαριτοκόσμητο νάρθηκα. Πρόκειται ἐνδεχομένως γιὰ ἱαματικὴ ἀγία, ἴσως τὴν ἀγία Ἀναστασία τὴν Φαρμακολύτριά.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ σώζονται πολλὰ ἐφθαρμένα καὶ σφυροκοπημένα λείψανα τοιχογραφιῶν (Εἰκ. 11). Μέχρις ἀποστάσεως 2,36 μ. ἀπὸ τὸ τέμπλο διατηροῦνται ἐλάχιστα τμήματα ὀρθίων μορφῶν ἀπὸ μεταγενέστερο στρώμα, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται χαμηλὰ τὸ ἀρχικό. Στὸ μέσον διακρίνεται μόνο τὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ. Ἀριστερά του (δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ) σώζεται κεφαλὴ μὲ φωτοστέφανο ἐστραμμένη πρὸς τὸν Κύριο. Κάτω δεξιὰ ὑπάρχει τμήμα μαργαριτοκοσμίου ἐνδύματος. Προφανῶς πρόκειται γιὰ Τρίμορφο.

Δυτικότερα ὁ τοῖχος κοσμεῖται μὲ ὀρθίους μετωπικοὺς ἁγίους τῶν ὁποίων διατηρεῖται τὸ κατώτερο τμήμα καί, σὲ μία δευτέρῃ ζώνῃ, μὲ ἁγίους σὲ προτομή (Εἰκ. 11). Στὴν κάτω ζώνῃ διακρίνονται, ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, δύο ἐπίσκοποι ποὺ κρατοῦν κλειστὸ διάλιθο εὐαγγέλιο καὶ δύο μορφές ντυμένες χιτῶνα καὶ ἱμάτιο.

Ὁ πρῶτος δεξιὰ ἱεράρχης εἶναι ζωγραφισμένος 20 ἐκ. ψηλότερα ἀπὸ τὶς ἄλλες τρεῖς μορφές· τὸ ὠμοφόριό του κοσμεῖται στὸ ἄκρο μὲ φολλίδες καὶ τρεῖς ταινίες, ὅπως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὴν ἀψίδα. Τὸ δάπεδο εἶναι πράσινο, ὁ κάμπος ἔχει χρῶμα ὄχρας. Στὴν ἀνώτερη ζώνῃ σώζονται δύο ἅγιοι τῶν ὁποίων τὰ κεφάλια ἔχουν καταστραφεῖ. Κρατοῦν στὸ δεξιὸ χερὶ σταυρὸ καὶ ὑψώνουν τὸ ἀριστερὸ μπροστὰ στὸ στήθος. Ὁ κάμπος εἶναι χρώματος ὄχρας κάτω, μὲ κυματιστὴ παρυφή, καὶ βαθυκύανος ἐπάνω.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ζωγραφισμένες σὲ διπλὸ στρώμα κονιάματος, ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς ἀνωμαλίες τῆς ἀργολιθοδομῆς. Τὸ πρῶτο στρώμα εἶναι παχύτερο καὶ περιέχει ψιλὸ χαλίκι. Τὸ δεύτερο στρώμα περιέχει περισσότερον ἀσβέστη. Δὲν βρέθηκαν ἴχνη γραπτῶν ἢ ἐγκαράκτου προσχεδίου τῶν τοιχογραφιῶν¹¹.

Ὁ κάμπος εἶναι τριμερῆς· γαλάζιος ψηλά, χρώματος ὄχρας στὸ μέσον καὶ πράσινος κάτω. Ἡ τριμερὴς αὕτῃ διαίρεση εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένη σὲ ἀρχαῖες τοιχογραφίες τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ τῆς γειτονικῆς Ἀπουλίας¹². Τὸ ὄριο μεταξὺ τῶν ζωνῶν εἶναι κυματιστό, ὅπως στοὺς γειτονικοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν θέση «Αἱ Λιᾶς» τῆς Ἀνω Κορακιάνας¹³ καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τονίζεται μὲ λευκὴ πινελλιά, ὅπως, π.χ., στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου¹⁴ καὶ στὴν Ἁγία Χριστίνα τοῦ Cargignano¹⁵.

Οἱ μορφές εἶναι ἐπίπεδες, τὰ πρόσωπα πλάθονται χωρὶς φωτοσκιώσεις μὲ λίγες καστανέρυθρες καὶ λευκὲς πινελιές (Εἰκ. 5). Τὰ χαρακτηριστικά, τὰ περιγράμματα καὶ ἡ τριχοφυΐα ζωγραφίζονται μὲ καστανέρυθρο. Στοιχοὺς ἡλικιωμένους ἁγίους ἡ κόμη καὶ τὰ γένεια εἶναι ὑποπράσινα. Κόκκινες κηλίδες ζωηρεύουν τὶς παρειές¹⁶. Μερικὲς φορὲς λευκὴ πινελλιά τονίζει τὸ περὶγράμμα τῶν ρούχων¹⁷. Ὁ ζωγράφος χρησιμοποιεῖ μόνο καστανέρυθρο, κόκκινο, πράσινο, μπλέ, ὄχρα καὶ ἄσπρο. Τὰ

¹¹ Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Μερκούριο. Βλ. Vocotopoulos, «Fresques», 167.

¹² Vocotopoulos, «Fresques», 171, 175. M. Falla Castelfranchi, «La pittura bizantina in Salento (secoli X XIV)», ἐν B. Vetere (ἐπιμ.), *Ad Ovest di Bisanzio: Il Salento medioevale. Atti del Seminario internazionale di studio, Martano, 29-30 aprile 1988*, Galatina 1990, 140-141.

¹³ Vocotopoulos, «Fresques», 171, 175. Στὴν μελέτῃ αὕτῃ ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοποθετεῖται λανθασμένα στὴν Κάτω Κορακιάνα.

¹⁴ Αὐτ., 171.

¹⁵ Falla Castelfranchi, ἔ.α.

¹⁶ Ὅπως στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Μερκούριο καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Λαγοπόδου Ζακύνθου, τῆς πρώτης πιθανώτατα πενηντα

ετίας τοῦ 12ου αἰῶνος, ποὺ ἀνήκει στὸ ἴδιο ρεῦμα. Vocotopoulos, «Fresques», 167. Βοκοτοπούλου, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἐπτάνησα», ἔ.α. (ὑπόσημ. 4), 162, πίν. 7β.

¹⁷ Ἡ λεπτομέρεια αὕτῃ ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ μίμηση ψηφιδωτῶν, ὅπου τὸ περὶγράμμα τῶν μορφῶν τονίζεται μὲ μονὴ ἢ διπλὴ σειρὰ λευκῶν ψηφιδῶν. Βλ. P. Miljković Pepek, «L'origine d'un élément stylistique sur des fresques de Sainte Sophie à Ohrid», *ZRVI* 5 (1958), 125-129. Τὸν 12ο αἰῶνα ἀπαντᾷ στὶς τοιχογραφίες τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγίου Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάρχου στὴν πόλιν τῆς Κερκύρας (Π. Α. Βοκοτοπούλου, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάρχου», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας* 8 (1971), 120).

Εἰκ. 8. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλ. Τὸ νότιο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μετὰ τὸν Προδρόμο καὶ τὸν ἅγιον Θεόδωρο.

αὐλικά ροῦχα εἶναι κατάφορτα με μικροσκοπικὰ διακοσμητικὰ σχέδια: διασταυρούμενες γραμμὲς ποὺ περι-κλείουν σταυρούς, κύκλους ἢ κάθετες γραμμὲς, καὶ τε-τράγωνα με μαργαριτοκόσμητες ταινίες ἀνάμεσά τους. Οἱ φωτοστέφανοι, χρώματος ὠχρας, ἔχουν διπλὴ παρυ-φή: λευκὴ ἐξωτερικὰ καὶ καστανέρυθρη ἐσωτερικὰ.

Στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα δεσπόζει παράσταση Θεοφα-νείας μετὰ τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα σὲ μετάλλιο, περι-βαλλόμενο ἀπὸ τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα καί, στὰ ἄκρα, δύο χερουβεὶμ. Τὸ θέμα αὐτό, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη καὶ τὶς προφητείες τοῦ Ἰεζεκιὴλ καὶ τοῦ Ἡσαΐα, φαίνεται ὅτι πρωτοεμφανίσθηκε στὴν κοπτικὴ

Εἰκ. 9. Ἀνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλη. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ.

ζωγραφικὴ τοῦ 5ου-6ου αἰῶνος¹⁸ καὶ ἀπαντᾷ συχνὰ στὶς ἀψίδες παλαιοχριστιανικῶν ναῶν¹⁹. Ἐπιζεῖ μέχρι τὸν 13ο αἰῶνα στὴν Καππαδοκία²⁰ καὶ μέχρι τὸν 14ο αἰῶνα στὴν γειτονικὴ Κάτω Ἰταλία, ὅπου ζωγραφίζεται εἴτε στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα, εἴτε στὴν ἐπίπεδη ὀροφὴ ὑποσκάφων ναῶν²¹. Στὴν Ἑλλάδα τὸ μόνο ἄλλο γνωστὸ μεσοβυζαντινὸ παράδειγμα εἶναι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος τῆς Κερκύρας, χρονολογημένου στὸ 1074/5, ὅπου καταλαμβάνει τὴν ἴδια θέση στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα. Ἡ μόνη

οὐσιαστικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐκεῖ κλειστό²².

Ἀπὸ τὰ ἰταλιωτικὰ παραδείγματα, μεγάλη ὁμοιότητα μετὰ τὴν σύνθεση τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλη ἔχει ἡ παράσταση στὴν ὀροφὴ τῆς κρύπτης τοῦ San Vito dei Normanni κοντὰ στὸ Βρινδήσιον, χρονολογημένης στὸ 1196. Ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν, μέσα σὲ μετάλλιο, εὐλογεῖ καὶ κρατεῖ εὐαγγέλιο ἀνοιγμένο στὸ ἐδάφιο *Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ* (Ἰω. 15,1)²³. Τὸ μετάλλιο περιβάλλουν τὰ τέσσερα ζώδια, ποὺ κρατοῦν βιβλία, καὶ δύο πτερωτοὶ τρο-

¹⁸ A. Iacobini, *Visioni dipinte. Immagini della contemplazione negli affreschi di Bawit*, Ρώμη 2000, 43 65. A. Grabar, *Martyrium*, Παρίσι 1946, τ. II, 210, 230, 233.

¹⁹ C. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom 4. Jh. bis zur Mitte des 8. Jhs.*, Wiesbaden 1960, 42 51.

²⁰ J. Lafontaine Dosogne, «Théophanies visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin après la restauration des images», *Synthronon. Recueil d'études par André Grabar et un groupe de ses disciples*, Παρίσι 1968, 135 143. C. Jolivet Lévy, *Les églises*

byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Παρίσι 1991 (ἐφ' ἑξῆς: Jolivet Lévy, *Abside*), 50 51.

²¹ M. Berger, «La représentation byzantine de la « Vision de Dieu » dans quelques églises du Salento Médiéval», ἐν A. Jacob J. M. Martin G. Noyé (ἐπιμ.), *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, École Française de Rome, 2006, 179 203.

²² Vocotopoulos, «Fresques», 154 157, 172, εἰκ. 4, 5. Πρβλ. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 186 187.

²³ Berger, ἑ.ἀ., 182 184, πίν. Ia.

Εικ. 10. Άνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλη. Ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ.

χοί. Πιὸ πέρα στέκονται δύο ἑξαπτέρυγα καὶ οἱ προφήτες Δανιὴλ καὶ Ἰεζεκιήλ, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὶς δύο κερκυραϊκὲς Θεοφάνειες. Κρατοῦν εἰλητάρια μὲ χωρία ἀπὸ τὶς προφητεῖες τους (Δαν. 7,2-9 καὶ Ἰεζ. 2,1). Στὸν Ἅγιο Βλάσιο τῆς περιοχῆς Salve κοντὰ στὴν Leuca διακρίνονται πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη παλαιότερας φάσεως λείψανα μορφῆς σὲ μετάλλιο ποὺ εὐλογεῖ, φτερῶν καὶ τροχῶν, ἀδήλου χρονολογίας²⁴. Στὸ ἀέτωμα τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Celsorizzo, τοῦ 1283, ὁ Χριστὸς σὲ μετάλλιο κρατεῖ πορφυρὸ εἰλητάριο καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα καὶ σεραφεῖμ ἢ χερουβεῖμ²⁵, ἐνῶ στὴν ἀψίδα τοῦ San Vito Vecchio κοντὰ στὴν Gravina di Puglia, τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁ Χριστὸς ἐν δόξῃ εἰκονίζεται σὲ μετάλλιο ποὺ κρατοῦν τέσσερις ἄγγελοι²⁶. Στὸν ὀψιμώτερο Σωτήρα τῆς Sanarica τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα καταλαμβάνουν λείψανα Θεοφανείας μὲ μετάλλιο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὰ ζώδια, τῶν ἀρχῶν ἕως τοῦ 15ου αἰῶνος, ἐνῶ στὴν

ἀψίδα εἶναι ζωγραφισμένη ἡ Μεταμόρφωση²⁷. Στὴν ὀροφὴ σπηλαιώδους ναοῦ στὴν θέση La Favara στὸ Veglíe (Lecce) ὁ στηθαῖος Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν κρατεῖ βιβλίο ἀνοικμένο στὸ ἐδάφιο 10,9 τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου (ἐγὼ εἰμὶ ἡ θύρα). Τὸ μετάλλιο περιβάλλεται ἀπὸ τὰ ζώδια, δύο σεραφεῖμ καὶ τροχούς²⁸. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος ἢ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, περιβαλλομένου ἀπὸ τὰ ζώδια καὶ ἀγγελικὲς δυνάμεις, ἦταν ἀρκετὰ συχνὴ στὴν γειτονικὴ Ἀπουλία, μὲ τὴν ὁποία ἡ Κέρκυρα εἶχε πολλὲς ἐπαφές, στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς δευτέρας χιλιετίας, καὶ ἐπεβίωσε ἐκεῖ μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα. Τὸ ἐδάφιο τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου στὸ βιβλίο ποὺ κρατεῖ ὁ Χριστὸς στὸν Ἀϊ-Μιχαήλη (ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου) ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ ἀπεικονίσεις τοῦ Παντοκράτορος²⁹.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἀντὶ τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου ἢ τῆς Δεήσεως ὁ ἐπώνυμος τοῦ

²⁴ Αὐτ., 201.

²⁵ Αὐτ., 191 193, πίν. Ib.

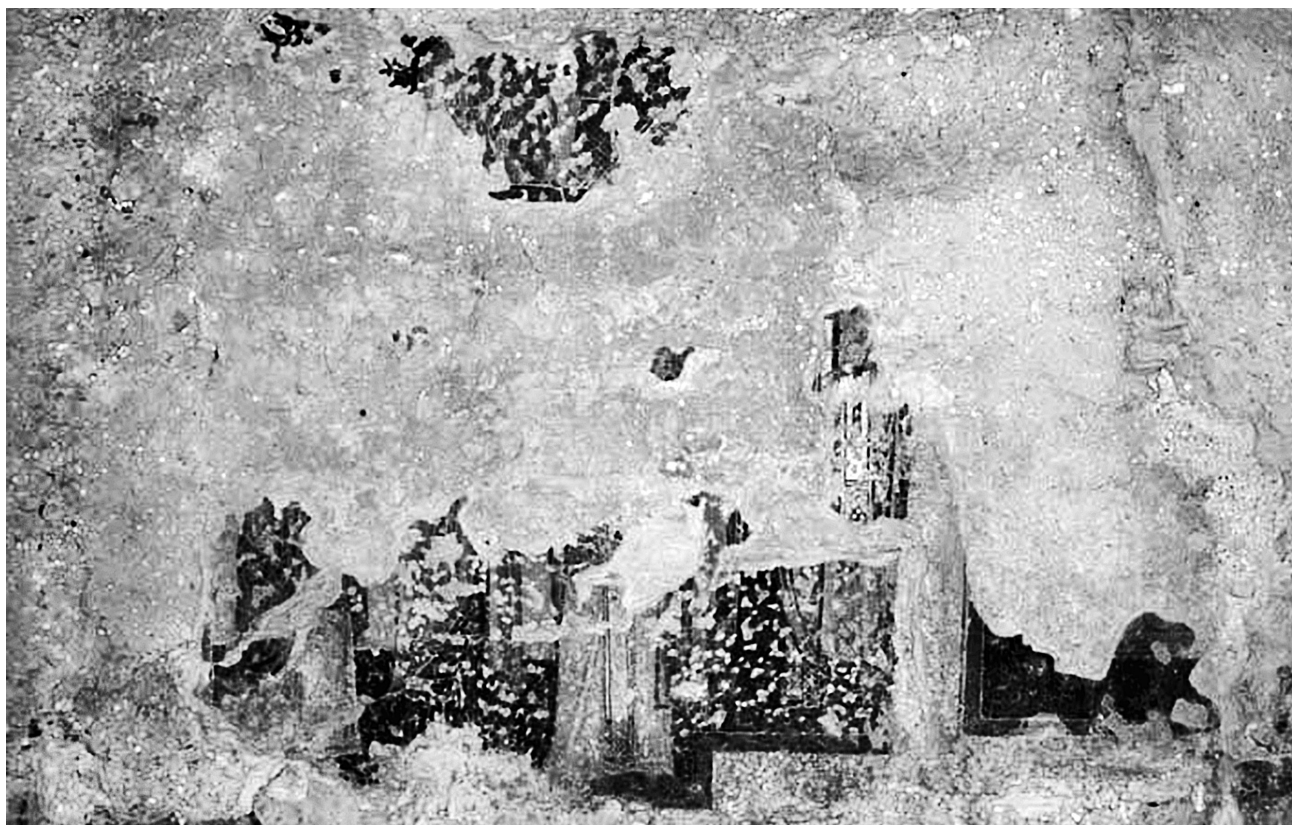
²⁶ V. Pace, «La pittura delle origini in Puglia», *La Puglia fra Bisanzio e l'Occidente*, Μιλάνο 1980, 378 385.

²⁷ Berger, ἑ.ά. (ὑπόσημ. 21), 181, 196. Στὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ καππαδοκικὰ παράλληλα ἀπεικονίσεις τῆς Μεταμορφώσεως στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ποὺ ἀπαριθμεῖ ὁ Berger, ἂς προστεθεῖ καὶ ὁ

Ἅγιος Δημήτριος στὴν Κέρια τῆς Μέσα Μάνης, τὶς τοιχογραφίες τοῦ ὁποίου ἡ Σ. Καλοπίση εἶχε χρονολογήσει γύρω στὸ 1300 (N. B. Δρανδάκη, *Μάνη καὶ Λακωνία*, τ. Β', Ἀθήναι 2009, 372 373, πίν. 127β, 128α).

²⁸ Berger, ἑ.ά. (ὑπόσημ. 21), 198 199, πίν. IIIb, IVa.

²⁹ K. Wessel, «Das Bild des Pantokrator», *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, 529 530.

Εἰκ. 11. Ἀνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἀϊ-Μιχαήλ. Ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ κυρίως ναοῦ.

ναοῦ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Ἡ ἀπεικόνιση στὴν θέση αὐτὴ τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου, συνήθης κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο³⁰, ἐπιβιώνει στὶς ἀρχὲς τῆς δευτέρας χιλιετίας σὲ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, ὅπου παρατηροῦνται ἀρχαῖοι στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, π.χ. στὴν Νάξο, τὴν Κρήτη, τὰ Κύθηρα καὶ τὴν Μάνη³¹. Στὴν Κέρκυρα οἱ ἐπώνυμοι ἅγιοι κοσμοῦν τὶς ἀψίδες τοῦ δικόγχου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Μάρκο, χρονολογημένου στὸ 1074/5³².

Ἡ τοποθέτηση γραπτῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, ἄλλοτε κάτω καὶ ἄλλοτε πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο, εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένη³³. Κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς ἀψίδας, ὅπως στὴν περίπτωσή μας, εἶναι ζωγραφισμένες μεταξὺ ἄλλων ἐπιγραφὲς στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στοὺς Ἐπάνω Μπουλαριοὺς τῆς Μέσα Μάνης (991/2)³⁴, στὸν Ἅγιο Μερκούριο κοντὰ στὸν Ἅγιο Μάρκο τῆς Κερκύρας (1074/5)³⁵, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Διασορεῖτη στὸ Χαλκὶ τῆς Νάξου³⁶, στὸν Τα-

³⁰ Ihm, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 19), 113 120.

³¹ Vocotopoulos, «Fresques», 172. M. Meladini Georgopoulou, «Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères)», *Actes du XVe CIÉB*, τ. ΠΒ, Ἀθήνα 1981, 449 468. Σ. Κουκιάρη, «Ἡ θέση τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ (γενικὲς ἀρχές)», *Κληρονομία* 22 (1990), 106 107. Μα ντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 113 120.

³² Vocotopoulos, «Fresques», 157 159, 172, εἰκ. 4, 6, 11.

³³ Βλ. Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, Ἀθήνα 1978, 10, 67, εἰκ. 11. Ρ. Ἐτζεόγλου,

«Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρουπεβίτζιας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη», *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. Ι, Ἀθήνα 1991, 173 174. Κατὰ τὴν συγγραφέα ἡ θέση αὐτὴ ἐπιλέγεται γιὰ νὰ μνημονεύονται ἀπὸ τὸν ἱερεὰ τὰ ἀναγραφόμενα ὀνόματα.

³⁴ Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήναι 1995, 365, εἰκ. 6.

³⁵ Vocotopoulos, «Fresques», 154, εἰκ. 3.

³⁶ Νάξος, Ἀθήνα 1989, 79, εἰκ. 4. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐξίτηλη ἢ δὲν γράφηκε στὸ πλαίσιο ποὺ εἶχε προβλεφθεῖ.

ξιάρχη Μιχαήλ στὸν Ἑμπολα τῆς Καλύμνου³⁷, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Ποταμοῦ καὶ στὸν Ἅγιο Πέτρο Ἀραίων στα Κύθηρα³⁸, στὴν Ὁμορφή Ἐκκλησία τῆς Αἰγίνας. Τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς θυμίζει ἀνάλογη διατύπωση σὲ ἐπιγραφή τοῦ 1020 στὴν κρύπτη τῶν Ἀγίων Μαρίνας καὶ Χριστίνας στὸ Carignano, 15 χλμ. βορειοδυτικὰ τοῦ Ὑδροῦντος: ... τοῦ πόθω πολλῶ ἀνιστορήσαντος τὰς πανσέπτας εἰκόνας ταύτας ...³⁹.

Ὁ ἀριθμὸς 99 (99) στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἀψίδας εἶναι ἰσοψηφία τῆς λέξεως Ἀμήν⁴⁰. Ἡ ἰσοψηφικὴ αὐτὴ βραχυγραφία ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο σὲ παπύρους καὶ ἐπιγραφὰς τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους⁴¹ ἀλλὰ καὶ στὴν Δροσιανὴ τῆς Νάξου, τὸν 7ο αἰῶνα⁴². Κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους συναντᾶται πολὺ σπάνια. Παραδείγματα εἶναι γνωστὰ στὸν Ἅγιο Ἐρμόλαο τοῦ Κακαβᾶ στὴν Νάξο, στὸν Ἅγιο Μερκούριο στὴν Κέρκυρα καὶ σὲ τρία μνημεῖα τῆς γειτονικῆς Ἀπουλίας: τὴν Santa Maria della Croce στὸ Casaranello, περὶ τὸ 1000, τὴν κρύπτη τῶν Ἀγίων Μαρίνας καὶ Χριστίνας στὸ Carignano, τοῦ 1020, καὶ τὴν Madonna dell'Itri στὴν Nociglia⁴³.

Ἄν ἐξαίρεσομε τὴν διακόσμηση τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, ὅπου εἰκονίζονται οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ἄλλος ἓνας ἐπίσκοπος, ὅπως ἐπεκράτησε ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος, καθὼς καὶ τὴν παράσταση ἐνὸς διακόνου μεταξὺ κεντρικῆς καὶ νοτίας κόγχης καὶ τοῦ Προδρόμου στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ἡ εἰκονογραφία τῆς κάτω ζώνης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μὲ ἀγίους διαφόρων κατηγοριῶν – ἓναν προφήτη, ἀγίες, ἱερατικούς ἀγίους, στρατιωτικούς, τοὺς ἰσαποστόλους Κων-

σταντῖνο καὶ Ἑλένη – παραπέμπει στὴν πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος περίοδο, ὅταν δὲν εἶχε ἀκόμη καθιερωθεῖ ἡ ἀπεικόνιση στὴν θέση αὐτὴ ἀποκλειστικὰ ἐπισκόπων καὶ διακόνων.

Μετωπικοὶ ἱεράρχες ζωγραφίζονται συστηματικὰ στὶς ἀψίδες ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα⁴⁴. Τὸν 12ο αἰῶνα ἀντικαθίστανται σταδιακὰ στὶς περισσότερες ἐκκλησίες ἀπὸ συλλειτουργοῦντες ἐπισκόπους, ἐστραμμένους πρὸς τὸ κέντρο μὲ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο στὰ χέρια⁴⁵. Ὁ ἀριθμὸς τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν διαθέσιμο χώρο· συνήθως εἰκονίζονται τέσσερις, ὅπως στὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο. Ἀπὸ τὴν ζώνη τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλ κρέμεται ἐγχείριον, συνηθισμένο ἐξάρτημα τῆς ἐπισκοπικῆς ἀμφιέσεως ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα, τὸ ὁποῖο τὸν 13ο-14ο αἰῶνα ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ ἐπιγονάτιον⁴⁶. Κατὰ κανόνα τὶς κεντρικὲς θέσεις καταλαμβάνουν οἱ συγγραφεῖς τῆς Θείας Λειτουργίας ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Βασίλειος⁴⁷. Στὸν Ἀϊ-Μιχαήλ ὡστόσο ὁ Χρυσόστομος εἰκονίζεται στὸ ἄκρο καὶ τὴν θέση του καταλαμβάνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ποὺ τὸ 1028 εἶχε καθιερωθεῖ μαζί μὲ τοὺς προηγούμενους ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Ὁ ἱεράρχης στὸ ἄκρο δεξιὰ εἶναι πιθανότατα, ὅπως εἶδαμε, ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ ὁποῖος πολὺ συχνὰ καταλαμβάνει τὴν τετάρτη θέση δίπλα στοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες⁴⁸.

Ἡ ἀπεικόνιση διακόνων στὸ Ἱερό, ποὺ μαρτυρεῖται στὴν Καππαδοκία ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα, γενικεύεται τὸν 11ο⁴⁹. Στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ὁ ἀρχιδιάκονος Στέφανος κοσμεῖ τὸ Ἱερό στὸν δίκολο ναὸ τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου, στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος τῆς Κερκύρας, τοῦ

³⁷ Α. Κασιώτη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ στὸν Ἑμπολα Βαθὺν Καλύμνου», *Κάλυμνος. Ἑλληνορθόδοξος ὁρισμὸς τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994, 225.

³⁸ Μ. Χατζηδάκη, Ἰ. Μπίθα, *Εὐρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Κύθηρα*, Ἀθήνα 1997, 195, εἰκ. 5, 11 καὶ 284 285, εἰκ. 7, 18.

³⁹ Α. Jacob, «Inscriptions byzantines datées de la Province de Lecce (Carpignano, Cavallino, San Cesario)», *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno CCCLXXIX, 1982, serie ottava, *Rendiconti, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* XXXVII (1982), 47.

⁴⁰ Γὰρ τὶς ἰσοψηφίαι βλ. P. Perdrizet, «Isopséphie», *REG* XVII (1904), 350 360 καὶ τὰ σχετικὰ λήμματα στὸ *DACL*, XVII, στ. 629 631 καὶ 1603 1606 τῶν L. Jalabert R. Mouterde καὶ H. Leclercq.

⁴¹ Βλ. *DACL*, I, στ. 1571 1572 (F. Cabrol) καὶ *Hellenica* XI XII (1960), 310 311 (L. Robert).

⁴² Ν. Β. Δρανδάκη, *Οἱ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες στὴ Δροσιανὴ τῆς Νάξου*, Ἀθήνα 1988, 46, 48 49.

⁴³ Γ. Μαστοροπούλου, *Νάξος. Τὸ ἄλλο κάλλος. Περιηγήσεις σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα*, ἄ.τ., ἄ.ἔ., 218, εἰκ. 180. Vocotopoulos, «Fresques»,

152 154, εἰκ. 2. Jacob, «Inscriptions byzantines», ἔ.ἄ., 49 51, πίν. Ib, Ib. Τοῦ ἰδίου, «Un nouvel Amen isopséphique en Pouille (Nociglia, Chapelle de la Madonna dell'Itri)», *RSBN*, n.s., 26 (1989), 187 195.

⁴⁴ Βλ. π.χ. S. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Seattle Λονδίνο 1999, 15 21. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 135 146, 158.

⁴⁵ L. Hadermann Misguich, *Kurbinovo*, Βρυξέλλες 1975, 67 90. C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Λονδίνο 1982, 199 205. Gerstel, ἔ.ἄ., 21 23. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 146 159.

⁴⁶ N. Thierry, «Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées», *REB* 24 (1966), 310 311. Walter, ἔ.ἄ., 21 22.

⁴⁷ Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 152 153.

⁴⁸ Αὐτ., 154.

⁴⁹ K. Papadopoulos, *Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκῶν in Thessaloniki*, Graz Köln 1966, 33 34. Jolivet Lévy, *Abside*, 343. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 164 166.

1074/5 καὶ στὸν λίγο μεταγενέστερο Ἅγιο Νικόλαο στὸ Λαγοπόδο τῆς Ζακύνθου⁵⁰. Ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Φτερνὸ τῆς Λευκάδος, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὸς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνος⁵¹.

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἱερατικῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ στὴν κόγχη τῆς προθέσεως καὶ δίπλα τῆς ἐξηγείται ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση μερίδος τοῦ ἁμνοῦ «εἰς τιμὴν καὶ μνήμην ... τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ»⁵². Ἱερατικοὶ ἅγιοι, ἰδιαίτερα δημοφιλεῖς γιὰ εὐνοήτους λόγους, εἰκονίζονται συχνὰ ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα στὸ Ἱερὸ ναὸν τῆς Καππαδοκίας⁵³ καὶ σὲ ναοὺς τῆς γειτονικῆς Ἀπουλίας, ὅπως στὶς κρύπτες τοῦ Poggiardo, τοῦ Σωτήρος στὸ Giurdignano καὶ τοῦ Ἁγίου Λεονάρδου στὴν Massafra⁵⁴.

Ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς ἁγίας Ἑλένης μὲ βασιλικά ἐνδύματα, ποὺ κρατοῦν ἀνάμεσά τους σταυρό, μαρτυρεῖται στὴν Καππαδοκία ἀπὸ τὸς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνος⁵⁵. Ἡ ἀπεικόνισή τους στὸ Ἱερὸ Βῆμα σὲ ναοὺς τῆς Καππαδοκίας τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰῶνος ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν ρόλο τους ὡς διαμεσολαβητῶν πρὸς τὸν Κύριο καὶ στὸν ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα τοῦ σταυροῦ ποὺ κρατοῦν⁵⁶. Ὁ στρατιωτικὸς ἅγιος Θεόδωρος ζωγραφίζεται ἐνίοτε κοντὰ στὴν ἀψίδα σὲ ναοὺς τῆς Καππαδοκίας⁵⁷.

Ἡ παρουσία τοῦ προφήτη Ἡλίου στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔχει ἐπισημανθεῖ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Κορακιάνης⁵⁸. Πρόκειται γιὰ ἀρχαῖστικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλ ὀφείλεται ἴσως στὴν δημοτικότητα στὴν περιοχὴ τοῦ προφήτη αὐτοῦ, ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση

σ' αὐτὸν τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος, ὅπου εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα ὡς ἐπώνυμος ἅγιος⁵⁹.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀσυνήθιστη στὸν ἑλλαδικὸ χώρο παρουσία τριῶν γυναικῶν στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὸς ὁποῖες τουλάχιστον ἡ μία φαίνεται ὅτι ἦταν ἱερατική. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἐπιλογὴ τοῦ κτίτορος⁶⁰.

Ποδέα στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ ἀπεικονίζεται κάτω ἀπὸ κόγχες καὶ στοὺς γειτονικοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸν Ἅγιο Μάρκο καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Ἄνω Κορακιάνη⁶¹.

Ἡ μεγάλη ὁμοιότης στὴν τεχνοτροπία καὶ τὴν μορφὴ τῶν γραμμάτων καὶ ἰδιομορφίες, ὅπως ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου στὴν ἀψίδα καὶ Θεοφανείας στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα, ἡ ποδέα, ἡ ἰσοψηφία τοῦ ἀμῆν, τὰ παραφορτωμένα μὲ διακοσμητικὰ θέματα ροῦχα πολλῶν μορφῶν, ἀκόμη καὶ ἡ κυματιστὴ παρυφὴ τῶν ζωνῶν τοῦ κάμπου, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διακόσμηση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλ ἔγινε ἀπὸ τὸ συνεργεῖο ποὺ διεκόσμησε τὸ 1074/5 τὸν Ἅγιο Μερκούριο στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος καὶ ἐργάσθηκε, ἐπίσης, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Κορακιάνης. Ὁ ζωγράφος δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ὁ ἴδιος. Ἡ σχεδίαση τῶν χαρακτηριστικῶν διαφέρει, ὅπως εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς συγκρίνοντας τοὺς ἱεράρχες τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλ, ποὺ διατηροῦνται καλύτερα, μὲ τοὺς προφήτες καὶ τὸν ἅγιο Βασίλειο στὶς κόγχες τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καὶ μὲ τὸς δύο διατηρούμενες μορφὲς τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁶². Ἡ σχηματοποίηση εἶναι μεγαλύτερη καὶ οἱ σκιὲς ἐντονότερες στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Οἱ κάπως καλύτερα διατηρούμενοι ἅγιοι τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλ ἔχουν μᾶλλον πεζὰ χαρακτηριστικά, ἐνῶ οἱ

⁵⁰ Vocotopoulos, «Fresques», 160, εἰκ. 4. Βοκοτοπούλου, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἐπτάνησα», ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 4), 162, πίν. 7β. Τοῦ ἰδίου, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Λαγοπόδο τῆς Ζακύνθου», *Πελοποννησιακὰ* Λ' 1 (2011), 107, εἰκ. 4.

⁵¹ Π. Δημητράκοπούλου, «Ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Λευκάδα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα», *Ἑταιρεία Κυθηραϊκῶν Μελετῶν. Ἡ Διεθνὲς Πανόγιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006*, τ. I, Κύθηρα 2009, 198 200, εἰκ. 20.

⁵² F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τ. I, Ὁξφόρδη 1896, 358. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 166 168.

⁵³ Jolivet Lévy, *Abside*, 345.

⁵⁴ A. Jacob, «Les dédicaces des églises grecques de la Trinité à Martano et de la Théotokos à Calimera (Terre d'Otrante)», *Letteratura e storia meridionale. Studi offerti a Aldo Vallone*, τ. I, Φλωρεντία 1989, 82. M. Falla Castelfranchi, «I programmi iconografici del santuario nelle chiese rupestri del territorio di Fasano», *Quando abitavamo in grotta. Atti del I Convegno internazionale sulla civiltà rupestre, Savalletti di Fasano (BR), 27-29 novembre 2003*, Spoleto 2004, 113.

⁵⁵ Βλ. C. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint*, Leiden 2006, 47, εἰκ. 40. Γιὰ τὴν παράσταση αὐτὴ, βλ. κυρίως N. Teteriatnikov, «The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post Iconoclastic Re evaluation of the Cross», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995), 169 188 καὶ Walter, *The Iconography of Constantine the Great*, ἔ.ἀ., 39 52, 65 76.

⁵⁶ Jolivet Lévy, *Abside*, 344.

⁵⁷ Αὐτ., 344 345.

⁵⁸ Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 162, εἰκ. 18. Vocotopoulos, «Fresques», 174, εἰκ. 20. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου, βλ. E. Voordeckers, «Élie dans l'art byzantin», ἐν *Élie le prophète, Bible, tradition, iconographie, Colloque Bruxelles 1985*, Louvain 1988, 155 195.

⁵⁹ Vocotopoulos, «Fresques», 157 158, εἰκ. 4, 6.

⁶⁰ Jolivet Lévy, *Abside*, 345 346.

⁶¹ Vocotopoulos, «Fresques», 163 164, 174, εἰκ. 16, 20. Γιὰ τὴν ποδέα βλ. A. Frolov, «La podéa, un tissu décoratif de l'église byzantine», *Byzantion XIII* (1938), 461 504.

⁶² Vocotopoulos, «Fresques», εἰκ. 7, 8, 10, 21 22.

μορφές του Αγίου Μερκουρίου αποπνέουν ήρεμία και υπερβατικότητα και του Αγίου Νικολάου με τὸ πλάγιο βλέμμα και τὰ σφικτὰ χεῖλη προδίδουν ἔνταση.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 11ου αἰῶνος τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλ ἐντάσσονται στὴν ἱερατικὴ ἢ ἐκφραστικὴ τεχνοτροπία, μιὰ καλλιτεχνικὴ κοινὴ, ποὺ κυριαρχεῖ ἀπὸ τὸν 9ο μέχρι τὸν 11ο αἰῶνα, κυρίως ὅμως τὸ β' τέταρτο τοῦ 11ου, σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὶ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ στὶς περιοχὲς ποὺ ἐπηρέαζε, ὅπως ἡ Βενετία καὶ ἡ Ρωσία. Τὴν χαρακτηρίζουν ἡ ἔμφαση στὴν πνευματικὴ τῶν σατικῶν μετωπικῶν μορφῶν μὲ σχηματοποιημένα αὐστηρὰ χαρακτηριστικὰ καὶ συχνὰ ἀδέξιες στάσεις, οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες, ὁ τονισμὸς τοῦ γραμμικοῦ στοιχείου. Ἀπαντᾷ σὲ ψηφιδωτὰ σύνολα ἐμβληματικῶν μνημείων, ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ὁ Ὅσιος Λουκάς καὶ ἡ Ἁγία Σοφία Κιέβου ἀλλὰ καὶ στὶς τοιχογραφίες ταπεινῶν ξωκκλησιῶν. Τὸν 12ο αἰῶνα ἐκτοπίζεται στὰ σημαντικὰ κέντρα ἀπὸ τὰ νέα καλλιτεχνικὰ ρεύματα ἀλλὰ ἐπιζεῖ στὴν περιφέρεια, ιδίως στὴν περιοχὴ τῆς Ἀδριατικῆς⁶³.

Στὴν ἴδια τεχνοτροπία ἀνήκει καὶ ἡ ἀποτελειωμένη τοι-

χογραφία τοῦ ἀγίου Ἀρσενίου στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου στὴν πόλη τῆς Κερκύρας⁶⁴. Τὸ πλάσιμο καὶ ἡ μορφή τῶν γραμμάτων μοιάζουν πολὺ μὲ τῶν μνημείων ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν, καὶ τὰ ὀρθάνοικτα μάτια θυμίζουν τοὺς ἀγίους τοῦ Αγίου Μερκουρίου, τὰ λιγοστὰ ὅμως αὐτὰ στοιχεῖα μιᾶς μόνο μορφῆς δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ δεχθοῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ ἴδιο συννεγεῖο δούλεψε στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι κατὰ τὰ μέσα τῆς β' πενηκονταετίας τοῦ 11ου αἰῶνος δραστηριοποιεῖται στὴν βόρειο Κέρκυρα ἓνα ἐργαστήριο ἀξιοπρόσεκτο γιὰ τὴν χρῆση ἀρχαῖστικῶν στοιχείων στὴν εἰκονογραφία (Θεοφάνεια στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα, ἐπώνυμος ἅγιος στὴν ἀψίδα, ἰσοψηφία τοῦ ἀμὴν στὶς ἐπιγραφές) καὶ συγχρόνως νεωτερισμῶν, ὅπως ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἁγίας Μαρίνας ποὺ καταβάλλει τὸν Βεελζεβούλ στὸν ναὸ τοῦ Αγίου Μάρκου⁶⁵, καθὼς καὶ γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Κάτω Ἰταλίας. Οἱ κερκυραϊκὲς μάλιστα παραστάσεις τῆς Θεοφανείας φαίνονται ἀρχαιότερες ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἰταλιωτικὰ παραδείγματα.

Panayotis L. Vocotopoulos

THE BYZANTINE WALL PAINTINGS OF SAINT MICHAEL *STO VOUNO* IN ANO KORAKIANA, CORFU

The single-aisled timber-roofed church of the St. Michael in Ano Korakiana on Corfu has incorporated in its east part an older church decorated with wall paintings that survive in poor condition. In the semi-dome of the apse the eponymous saint is depicted in bust form while four bishops are depicted frontally in the semi-cylinder. A Theophany is painted in the eastern gable with Christ Pantocrator in bust form, surrounded by the evangelic symbols and two cherubim, and on the east and side walls of the sanctuary saints belonging to various categories are

frontally depicted: St. John the Baptist, a deacon, healing saints, St. Theodore, the Prophet Elijah, female saints, Sts Constantine and Helen. An inscription in the apse preserves the isopsephia 99? (*amen*). These wall paintings reveal a close relationship with the wall paintings of the neighboring church of St. Merkourios, 1074/5, the church of St. Nicholas at Ano Korakiana and churches of Apulia, and are dated to the middle of the second half of the 11th century.

⁶³ Γιὰ τὴν ἱερατικὴ τεχνοτροπία, βλ. Vocotopoulos, «Fresques», 178 180. Βοκοτοπούλου, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα», ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 4), 174 175. C. Mango, «Lo stile cosiddetto «monastico» della pittura bizantina», *Habitat-Strutture-Territorio*, Galatina 1978, 45 62. Πρβλ. O. Popova, «The Ascetic Trend in Byzantine Art of the Second Quarter of the Eleventh Century and its Subsequent Fate»,

Νέα Ρώμη 2 (2005) (*Ἀμπελοκήπιον. Studi di amici e colleghi in onore di Vera von Falkenhause*, τ. II), 243 257.

⁶⁴ Vocotopoulos, «Fresques», 177 178, εἰκ. 23. Π. Α. Βοκοτοπούλου, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου», ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 17), 116 118, 121, εἰκ. 1.

⁶⁵ Vocotopoulos, «Fresques», 161 162, εἰκ. 14.